

Ткаченко Я. М., науковий співробітник відділу науково-технічної експертизи науково-методичного центру організації наукової та науково-технічної діяльності НУОУ (м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО ВИКОНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті виділено і проаналізовано існуючі погляди на проблему психологічної готовності до діяльності, уточнено зміст та виділена структура психологічної готовності військовослужбовців до виконавчої діяльності в особливих умовах.

В статье выделены и проанализированы существующие взгляды на проблему психологической готовности к деятельности, уточнено содержание и выделена структура психологической готовности военнослужащих к исполнительной деятельности в особых условиях

The paper identified and analyzed the existing views on the problem of psychological readiness, to clarify the content and structure of selected psychological readiness of military personnel to the executive activity in special conditions.

Одне з найважливіших питань сучасної психологічної науки полягає у пошуку шляхів розвитку професійно-психологічної готовності суб'єкта до трудової, операторської, наукової, військової, спортивної та інших видів діяльності, до творчого виконання конкретних завдань. Така готовність досягається в ході всебічної підготовки, яка включає морально-психологічну, професійно-психологічну, психофізіологічну і психофізичну підготовки з урахуванням вимог, що пред'являються особливостями діяльності і професії.

Вивчення змісту, структури, функцій психологічної готовності до діяльності проводиться у вітчизняній психологічній науці починаючи з кінця 1950-х - початку 1960-х рр. Проте воно і зараз ще не закінчено, хоча загальний зміст їх розкривається досить широко. Різні трактування і визначення часто пов'язані зі специфікою аналізованої діяльності в кожному конкретному випадку. Сполучною ланкою всіх досліджень є те, що вони вирішують одне спільне завдання - формування та розвиток психологічної готовності суб'єкта до різних видів професійної діяльності.

Особливо актуальним це питання є для сучасних Збройних сил України у зв'язку з потребою йти в ногу з вимогами сьогодення. Розвиток і реформування українського війська висувають додаткові вимоги щодо підвищення професіоналізму військовослужбовців військової служби за контрактом (далі – військовослужбовців-контрактників), фахової підготовки при виконанні службових обов'язків за будь-яких умов. Важливою складовою цієї готовності є психологічна готовність.

Тому, мета статті полягає у аналізі існуючих поглядів на сутність психологічної готовності до діяльності та уточнення поняття

«психологічної готовності до виконавчої діяльності» і визначення її структури.

Термін «готовність» в психологічній літературі визначається по – різному. Наприклад, М.А. Котик розуміє її мотиваційний аспект особистості [10]. Згідно з Романовою Є.С., категорія «готовність» є психологічним підґрунтям для визначення стадій розвитку професіоналізму [24].

В свою чергу, на думку К.К. Платонова, готовність до праці має кілька тлумачень. Уширокому розумінні вона виступає, як готовність до будь-якої діяльності, що виражається в бажанні трудитися взагалі; більш конкретно - потреба в праці, яка стала професією, що визначається як професійним розвитком, так і рівнем соціальної зрілості суб'єкта; найбільш конкретно - готовність до безпосередньо майбутньої діяльності [20].

Зміст та структуру психологічної готовності до діяльності розглядають здебільшого з позицій функціонального, суб'єктно-діяльнісного та змістовного підходів.

Представники функціонального підходу (Г.М. Гагаєва, Є.П. Ільїн, М.Д. Левітов, В.О. Моляко, Л.С. Нерсисян, В.М. Пушкін, А.Ц. Пуні, К.К. Платонов) розуміють психологічну готовність, як передстартову активізацію психічних функцій [14]; емоційний стан, що характеризується оптимальним рівнем працездатності аферентних і еферентних систем [2]; наявність у суб'єкта образу структури дії, що забезпечує швидкість реалізації трудової дії, постійну спрямованість свідомості на виконання необхідних дій [23]; оптимальний робочий стан, що забезпечує максимальне функціонування системи [6]. Психологічна готовність К.К. Платонова розглядається у вигляді психологічного стану, що визначається наявністю потреби в праці. Цей стан може бути стійким як результат

трудового виховання або ж тимчасовим як результат психічної підготовки чи психологічної мобілізації в конкретний період» [20].

З позицій суб'єктно-діяльнісного підходу психологічна готовність визначається, як стійке, багатоаспектне, структуроване утворення особистості, яке включає в себе мотиваційний, когнітивний, операційний та особистісний компоненти адекватні вимогам, змісту та умовам діяльності [8]; цілеспрямований прояв особистості, що включає в себе її переконання, погляди, відношення, мотиви, почуття, вольові і інтелектуальні якості, знання, навички, уміння, установки, налаштування на певну поведінку [5]; цілісне особистісне утворення, що характеризує емотивно-когнітивну, вольову змобілізованість суб'єкта в момент залучення його до певної діяльності [15].

А.А. Деркач вважає, що основою стану готовності є головним чином прояв системи особистісних особливостей суб'єкта, що включає мотиваційний, вольовий, інтелектуальний, емоційний і психомоторний компоненти, а також накопичені знання, вміння, навички, які активізуються забезпечують можливість ефективно виконувати свої функції [3].

Ознаками психологічної готовності, як особистісної характеристики виступають: впевненість в своїх силах, установка на участь у змаганні, здібність до мобілізації сил, стресостійкість, особистісні намагання досягнути високих результатів, оптимальний рівень емоційного збудження, здібність керувати своїми діями, мисленням, почуттями.

Будучи цілісним утворенням психологічна готовність до професійної діяльності складається з особистісного і процесуального компонентів. Особистісна готовність являючи собою емоційно-інтелектуальну, вольову, змобілізованість базується на позитивному ставленні до професійної діяльності, почутті відповідальності, упевненості у успіху, наявності натхнення, потребу у виконанні поставлених задач на високому рівні, керування своїми почуттями, мобілізація сил, подолання боязні та сумнівів тощо. Процесуальна складова готовності включає операціонально-технічний інструментарій спеціаліста, тобто професійні знання, уміння, навички [13].

Психологічна готовність до діяльності поділяється на тривалу і ситуативну [14]. Перша, визначається, як стійкий комплекс особистісних, професійно важливих якостей, необхідних для ефективної діяльності, раніше набутих установок, знань, умінь, досвіду, властивостей і мотивації до діяльності. Ця

форма готовності є провідною передумовою регуляції діяльності, ґрунтується на попередньому досвіді, легко актуалізується, є незмінною при зміні навколишніх умов. Структура тривалої готовності, відповідає структурі і умовам професійної діяльності.

Ситуативна готовність є активно-дієвим станом особистості, який виникає в тісному зв'язку із конкретною ситуацією і необхідними до розв'язання завданнями. Вона являє собою внутрішнє налаштування на певну поведінку, мобілізованість всіх сил на активні, успішні і цілеспрямовані дії. Її виникнення визначається розумінням задачі, усвідомленням відповідальності та бажанням добитись успіху. Тимчасовий стан готовності – це актуалізація, пристосування всіх сил, створення психологічних можливостей для дій на даний момент. Готовності, довготривала і ситуативна також знаходяться в тісному взаємозв'язку.

Тобто, психологічна готовність являє собою структуровану сукупність якостей особистості, що виникає в результаті підготовленості до певної діяльності. Будучи за призначенням динамічною структурою особистості готовність включає мотиваційні, пізнавальні, емоційні та вольові компоненти.

Дослідження психологічної готовності до конкретної діяльності проводились в рамках змістовного підходу. В роботах М.І.Дьяченка, В.А.Пономаренка, Б.Ф.Ломова, В.І.Варварова, П.О.Корчемного, О.М.Столяренко, В.В.Сисоєва, Л.М. Кузнецова, О.В.Тімченко, В.А.Мологая, І.В.Платонова та інших розглядалась специфіка психологічної готовності до діяльності в особливих умовах.

Необхідність формування психологічної готовності до діяльності підкреслював Б.Ф. Ломов, відзначаючи, що підготовка космонавтів до польоту не вичерпується тільки відпрацюванням певної системи навичок і умінь. На його думку необхідно формувати у майбутнього космонавта певну систему психологічних якостей - емоційної стійкості, здатності до саморегуляції, в цілому - готовності до тривалості польоту, до ізоляції, до можливих несподіваним і стресових впливів [16].

Психологічну готовність М.І.Дьяченко розглядаючи необхідною умовою швидкого переходу від мирної обстановки до бойових дій розуміє її, як вибірку, прогножуючи активність, що набудовує військовослужбовець на стадії підготовки до майбутньої діяльності. Вона відображає зміст поставленого завдання і умови майбутнього його виконання. Психологічна готовність служить індивіду успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати набуті знання, досвід, особисті якості, зберігати самоконтроль і

Питання психології

перебудовувати свою діяльність при появі непередбачених перешкод. На думку автора загальна готовність являє собою структуру яка включає:

- позитивне ставлення до того чи іншого виду діяльності, професії;
- адекватні вимогам діяльності і професії риси характеру, темперамент, мотивація;
- необхідні знання, навички, вміння;
- стійкі професійно важливі особливості сприйняття, увага, мислення, емоційних і вольових процесів [5].

В.А.Пономаренко в психологічну готовність включає дві складові:

- психофізіологічну стійкість, обумовлену станом організму;
- психологічну стійкість, обумовлену професійною підготовкою та загальним функціональним рівнем психологічних властивостей особистості (сюди входять специфічна підготовленість до дій в нестандартних ситуаціях, здатність до оперативного мислення, до термінової актуалізації знань для прийняття рішення, наявність високої мотивації та установки на позитивний результат, почуття обов'язку і відповідальності) [21].

В.І.Варваров досліджуючи службу діяльність командирів та їх підлеглих дійшов висновку про багатоцільовий характер стану готовності який дозволяє адекватно реагувати особистості на зміну зовнішніх умов, забезпечуючи при цьому взаємозв'язок її внутрішнього стану з зовнішніми цілями діяльності. Виконання завдання в умовах, що змінилися стає можливим завдяки взаємодії наступних компонентів психологічної готовності:

1. Відображаючий – сукупність високо розвинутих професійних пізнавальних якостей особистості, що забезпечує стійке реагування військовослужбовця на усі впливи навколишнього середовища з урахуванням майбутньої діяльності;
2. Спонукальний (центральный) - система мотивів з їхньою взаємозалежністю і супідрядністю;
3. Виконавчий – сукупність високорозвинених розумових і сенсорних здібностей;
4. Регулятивний - вольові якості особистості, емоційно-вольова стійкість, здатність доволіно знижувати негативний вплив шкідливих факторів, керувати власною поведінкою у стані напруженості [1].

П.О.Корчемний розглядав психологічну готовність льотчиків, як складний стан, у якому виявляються психічні процеси та якості, властивості особистості в цілому. Готовність являє собою не обмежене за часом явище, а

стан, що виявляється перед початком, при виконання і завершення бойової задачі. В найбільшій мірі активізуються ті можливості психіки, що забезпечують виконання операцій, дій як на початку діяльності, так і в ході її здійснення та завершення. Стан готовності до здійснення короткотривалого акту забезпечується активністю лише окремих психічних процесів. Прояв же готовності до тривалої діяльності (кілька годин, днів і навіть років) вимагає більш широкої і глибокої активізації психіки [9].

В.В.Сисоєв визначав психологічну готовність десантників до стрибків, як складний психічний стан, що виникає на підставі передбачення ситуації і характеризується настроєністю й мобілізованістю психіки на подолання виникаючих труднощів і перешкод, на досягнення визначеного результату. Ним введено поняття «стійка психологічна готовність», яку він розглядає як сукупність психічних якостей особистості і колективу, сформовану всім життєвим досвідом воїна, а також під час подолання труднощів навчально-бойової служби [11].

Л.М.Кузнєцов, розглядає готовність офіцера-оператора до бойової діяльності, як мотиваційно-вольовий стан особистості, що забезпечує актуалізацію професійної підготовленості в процесі переходу до нової мети діяльності, що відображає психічну регуляцію при переході від звичайного стану до стану інтенсивного функціонування всіх психічних процесів. Провідною психологічною "модальністю" цього стану виступають мотиваційна і вольова сфери особистості.

Стан психічної готовності воїна до бойової діяльності тісно взаємопов'язано з його професійною підготовленістю. Професійна підготовленість є, на його думку, тією базою, на якій може вирости «психічна готовність». У свою чергу, стан психічної готовності є умовою прояву рівня професійної підготовленості в конкретній відносно самостійній ситуації.

Ядром стану психічної готовності воїна до активних бойових дій виступає єдність:

- усвідомлення значущості своїх активних, ефективних бойових дій;
- впевненості в собі;
- стану рішучості [12].

О.М.Столяренко досліджував залежність бойового стану від готовності вирішувати задачу в даний момент. Він встановив, що основою стану готовності виступає свідоме прагнення виконати завдання, подолати труднощі та бути на висоті всіх вимог [25].

В.Ф.Дуб'яга визначає психологічну готовність як системний стан психологічних ресурсів особистості (окремих психічних

процесів, властивостей, станів, утворень), які забезпечують регуляцію діяльності перед початком виконання службово-бойових завдань, в ході виконання і після їх завершення. Структура психологічної готовності воїнів оперативних підрозділів представляє собою єдність кількох рівнів готовності: особистісно-смыслового, ситуативно-цільового та операціонально-виконавчого [4].

О.В.Тімченко та В.С.Христенкорозглядають психологічну готовність курсантів, як активнодіючий стан особистості, ведучим чинником формування професійних якостей військового фахівця. Основою її формування виступає цілеспрямований педагогічний вплив на посилення суспільних мотивів, вищих почуттів і сильної волі курсантів, поліпшення їхньої професійної підготовки і прискорення адаптації до умов військового училища з урахуванням індивідуального рівня внутрішнього занепокоєння [26].

В.А.Молотай розглядає психологічну готовність військовослужбовців Внутрішніх військ МВС України до службово-бойової діяльності як системний взаємозв'язок властивостей і станів особистості, свідомості та діяльності. Вона має рівневу структуру і включає: індивідуально-значеннєвий, ситуативно-цільовий, операційно-виконавчий. На кожному з зазначених рівнів функціонують наступні взаємозалежні компоненти-модальності: мотиваційний, емоційно-вольовий, когнітивний та операційно-виконавчий [17].

На думку І.В.Платонова психологічна готовність особистості до правоохоронної діяльності являє собою складне утворення, інтегральну властивість особистості, єдність наступних трьох взаємозв'язаних компонентів: мотиваційного, загально професійного та емоційно-вольового. Негативно на психологічну готовність впливають неадекватні щодо служби у внутрішніх військах установки, зміни світогляду та віковими потребами юнаків [19].

Проведений огляд показує, що не залежно від певних відмінностей в трактуванні сутності психологічної готовності до діяльності в особливих умовах більшість дослідників приходять до спільного висновку про те, що психологічна готовність визначається в першу чергу специфікою і особливостями обраної діяльності. Тому, для уточнення змісту та структури психологічної готовності здійснимо спробу визначення специфіки і особливостей виконавчої діяльності військовослужбовців - контрактників. Під якою ми розуміємо усвідомлену особистістю систему скоординованих дій спрямованих на послідовне виконання постійних або раптово

виникаючих завдань службової діяльності, які характеризуються різною тривалістю, ступенем інтенсивності, складності й напруженості.

Специфічними чинниками виконавчої діяльності виступають:

- значимість завдань, пов'язаних з підготовкою до захисту територіальної цілісності України;
- складність, динамічність і суперечливість обстановки;
- безпосередній контакт із командирами, які негативно оцінюють діяльність військовослужбовців;
- неадекватне негативне оцінювання окремими засобами масової інформації службової діяльності Збройних сил України;
- різка зміна доручених завдань;
- дефіцит часу на оцінювання обстановки і прийняття рішення;
- неготовність до сприйняття поточних завдань як можливої бойової реальності;
- очевидна і безпосередня об'єктивна небезпека для життя;
- гострі враження від сприйняття наслідків екстремальних ситуацій;
- поранення чи загибель товаришів по службі або командирів, власне поранення (травмування);
- тривалий фізичний дискомфорт, побутова невлаштованість;
- усвідомлення того, що війська переживають труднощі, що випали на їхню долю, перебуваючи на території своєї держави, в умовах мирного часу.

Відповідно до виділених особливостей виконавчої діяльності притаманний конфлікт мотивів, гострота якого міняється залежно від змісту завдань і конкретної обстановки. Остаточний позитивний вибір поведінки залежатиме від переважання у структурі мотивації соціально-важливих й індивідуально-ціннісних мотивів позитивної спрямованості. Особливістю виконавчої діяльності є велика можливість вибору другорядних дій, способів і прийомів, що реалізують головний мотив діяльності. Це веде до її ускладнення. Організована діяльність, повне і правильне орієнтування в її процесуальному змісті зумовлює додаткову мотивацію до неї, у свою чергу, мотиваційне орієнтування сприяє становленню повноцінних операціональних компонентів діяльності.

Тривалість виконання службових завдань залежить від специфіки поставлених цілей і складає від кількох годин до кількох місяців. Звідси випливає, що психологічна готовність військовослужбовця до такої діяльності характеризує стійкість функціонування психіки в умовах, коли потрібні різні ступені активності. Для виконання різних за тривалістю

завдань потрібна вольова стійкість, що знаходить прояв у почутті впевненості у собі, в товаришах, в успішному виконанні поставлених завдань; оптимальному бойовому настрої; високій стійкості до перешкод, несприятливих впливів; самовладанні, самоконтролі, самооблізації; умінні довільно керувати своїми думками, почуттями, діями та поведінкою в інтересах виконання поставлених завдань; дисциплінованості; цілеспрямованості; веденні активних та ініціативних дій.

На стан психологічної готовності суттєво впливають умови, в яких здійснюється діяльність. Це дає змогу теоретично спрогнозувати екстремальні ситуації, до яких психіка військовослужбовця виявиться недостатньо підготовленою. Аналіз поведінки військовослужбовців у таких ситуаціях дає підстави стверджувати, що готовність до ефективних дій обумовлюється їх операційно-моторними характеристиками. До них належать: володіння способами і прийомами діяльності, необхідними уміннями й навичками використання зброї і бойової техніки; висока працездатність, швидкість, чіткість і точність рухів.

На основі вищевикладеного можна зробити наступні висновки.

1. Аналіз наукової літератури з «психологічної готовності» до професійної діяльності показує, що різні її аспекти, численні трактування і дефініції можуть бути об'єднані в зв'язку з тим, що в них «готовність» розглядається, як особливий психічний стан, що є цілісним виявом особистості. Її рівень і розвиток обумовлені як індивідуально-психологічними якостями, так і умовами, в яких ця діяльність відбувається.

2. Психологічна готовність до діяльності досліджується в рамках наступних підходів:

а) суб'єктно-діяльносного, при якому під психологічної готовності розуміється кінцевий результат готовності до певної професійної діяльності, яка розглядається як інтегральне особистісне утворення, що складається з мотиваційного, вольового, когнітивного, емоційного та операційного компонентів, а також особистісні якості, адекватні вимогам професійної діяльності;

б) функціональний, що передбачає дослідження готовності до діяльності як певного рівня стану психіки, яке забезпечує високий показник досягнень;

в) змістовний, який передбачає вивчення особливостей даного явища в залежності від конкретних професійних умов.

3. Психологічна готовність до виконавчої діяльності являє собою цілісний стан психіки зорієнтований на послідовне виконання постійних або раптово виникаючих завдань службової діяльності, які характеризуються різною тривалістю, ступенем інтенсивності, складності й напруженості. Структурними компонентами психологічної готовності до виконавчої діяльності виступають мотиваційний, вольовий та операційно-моторний. Їх взаємодія обумовлена специфікою об'єктивних умов діяльності у ході виконання професійних завдань. Сутнісною властивістю стану психологічної готовності до діяльності в особливих умовах виступає фактично готовність до подолання труднощів, а не готовність до запуску автоматизованої програми поведінки.

Перспективами подальших досліджень виступає визначення взаємозв'язку встановлених компонентів психологічної готовності та особливостей прояву в процесі виконавчої діяльності.

Література

1. Варваров В.И. Командир и подчиненные / В.И. Варваров, Л.Е. Мерзляк. – М.: Воениздат, 1996. – 166 с.
2. Гагаева Г.М. Психологическая подготовка спортсменов - футболистов к предстоящему соревнованию / Г.М. Гагаева // Проблемы психологии спорта. – 2003. – Вып.2. – С.65–78.
3. Деркач А.А. Социально-психологические основы совершения деятельности воспитателя : автореф. дис. на соискан. науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии». – Л., 1981 – 20 с.
4. Дубяга В.Ф. Формирование психологической готовности воина оперативных частей внутренних войск МВД России к деятельности по охране общественного порядка: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.14 / Дубяга Вячеслав Федорович. – М., 1998. – 251 с.
5. Дьяченко М.И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: Психологический аспект / Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А., Пономоренко В.А.. – Минск: Университетское, 1999. – 206 с.
6. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Евгений Павлович Ильин. – СПб.: Питер, 2006. – 512 с.
7. Кандыбович Л.А. Формирование психологической готовности воинов ПВО к деятельности / Лев Александрович Кандыбович // Основы психолого-педагогической деятельности советского офицера. – Минск, 1987. – С.156 – 174.

Питання психології

8. Карамушка Л.М. Психологічна підготовка підприємців до формування конкурентноздатної команди / Л.М. Карамушка, О.А. Філь// Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2005. – № 3 (15). – С.125–134.
9. Корчемный П.А. Психологическая подготовка летчиков и летных экипажей к выполнению боевых задач / П.А. Корчемный// Пути повышения эффективности морально-политической и психологической подготовки личного состава в подразделении, части. – М.: Наука, 1999. – С. 57 – 63.
10. Котик М.А. Психология и безопасность / М.А. Котик – Таллин: Высш. образование, 1981. – 408 с.
11. Караяни А.Г. Прикладная военная психология / А.Г. Караяни, И.В. Сиромятников. СПб.: Питер, 2006. – 480 с.
12. Кузнецов Л.Н. Психологическая готовность офицера к боевой деятельности / Леонид Николаевич Кузнецов. – Л.:ЛВВПУ ПВО, 2003. – 87 с.
13. Кучеренко С.М. Визначення психологічної готовності до професійної діяльності : автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / С.М. Кучеренко. – Харків, 2000. – 17 с.
14. Левитов Н.Д. Психическое состояние беспокойства, тревоги / Николай Дмитриевич Левитов // Вопросы психологии. – 2000. – N 1. – С.25 – 39.
15. Ліненко А.Ф. Теорія і практика формування готовності студентів педагогічних вузів до професійної діяльності : дис ... доктора пед. наук: 13.00.04. / Ліненко Алла Францівна – К.: 1996. – 403 с.
16. Ломов Б.Ф. Общая характеристика проблем космической психологии / Борис Федорович Ломов // Психологические проблемы космических полетов. Сб. статей. – 1979. – С. 5–16.
17. Молотай В.А. Психологічна готовність до діяльності в особливих умовах як предмет психологічного дослідження / В.А. Молотай, А.І. Черняк / Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2005. – Вип. 12-13. – С. 120–125.
18. Моляко В.А. Психологическая готовность к труду на современном производстве / В.А. Моляко, М.Л. Смольсон. – К.: Знание, 1991. – 14 с.
19. Платонов І.В. Структура психологічної готовності особистості до правоохоронної діяльності / Ігор Віталійович Платонов / Зб. наук. праць Національного пед. університету. – 2000. – Вип. II. – С.320–326.
20. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий: [учеб. пособие для проф.- техн. образования] / Константин Константинович Платонов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1984. – 174 с.
21. Пономаренко В.А. Готовность к действию в сложной обстановке / В.А. Пономаренко, Н.И. Завалова// Авиация и космонавтика. – 1998. – N 6. – С. 18 – 22.
22. Пуни А.Ц. Некоторые психологические вопросы готовности к соревнованиям в спорте: Избранные лекции / Авксентий Цезаревич Пуни. – Л.: ГДОИФК, 2001. – 32 с.
23. Пушкин В.Н. Железнодорожная психология / В.Н. Пушкин, Л.С. Нерсисян. – М.: Транспорт, 1971. – 240 с.
24. Романова Е.С. Психология профессионального становления личности: дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01. – М, 1992. – 611 с.
25. Столяренко А.М. Психологические проблемы обеспечения высокой боевой готовности корабельных сил ВМФ / А.М. Столяренко – М.: Наука 1993. – 186 с.
26. Тимченко А.В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности / А.В. Тимченко, В.Е. Христенко Харьков:Одисей,2004. – 448 с.